

Izabela Sołjan
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ
30–387 Kraków, ul. Gronostajowa 7
i.soljan@geo.uj.edu.pl

Received: 20.05.2009
Reviewed: 28.07.2009

PERSPEKTYWY ROZWOJU TURYSTYKI RELIGIJNEJ I KULTUROWEJ W BIESZCZADACH

Perspectives for the development of religious
and cultural tourism in the Bieszczady Mts.

Abstract: The article aims to present the religious heritage of the Bieszczady region as a factor stimulating the development of religious and cultural tourism in the Bieszczady. The diversity of the local sacred landscape based on the region's centuries-long national and religious structures creates favourable conditions for the development of these forms of tourism. Roman Catholic pilgrimage centres and surviving unique, not only in Poland but in Europe, historic Orthodox (Uniate) church architecture, are the region's great and still underused wealth.

Key words: Greek Orthodox churches, pilgrimage places, Bieszczady, religious and cultural tourism.

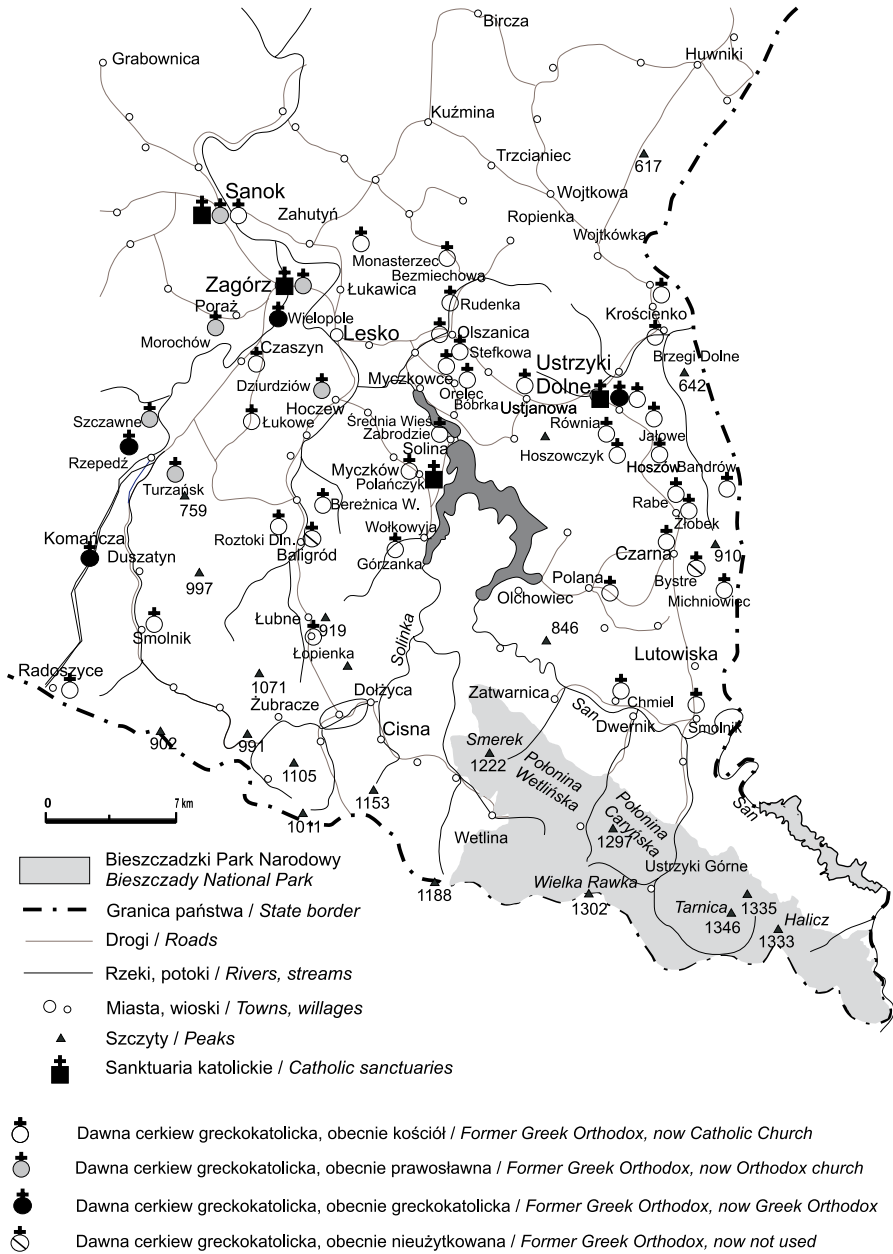
Wstęp

Bieszczady z wielu powodów należą do najbardziej atrakcyjnych regionów turystycznych w Polsce. W pierwszej kolejności decydują o tym walory przyrodnicze oraz zachowane tutaj jeszcze, w znacznym stopniu nie skażone, środowisko naturalne. Wobec stale rosnącej popularności turystycznej regionu i coraz bardziej intensywnej penetracji bieszczadzkich terenów, stopniowo odkrywane jest też dziedzictwo kulturowe tych ziem, związane z ich przynależnością do różnych stref kulturowych, a co za tym idzie także religijnych. W przeszłości Bieszczady były przede wszystkim pod wpływem religijnym prawosławnej Rusi. Źródła historyczne potwierdzają istnienie eparchii przemyskiej najpóźniej na początku XIII w. (Budzyński 1993; Kunysz 1981). Osadnicy rusczy i wołoscy, osiedlający się na terenach górskich od XIV w., byli wyznawcami prawosławia. Wraz z przyłączeniem w 1340 r. Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Polski swoją obecność

stopniowo zaznaczał tu też kościół łaciński. Na ten obraz począwszy od XVI w. nałożyło się jeszcze silne osadnictwo żydowskie, z własną religią i obyczajowością. Po zawarciu unii brzeskiej w 1596 r. wpływy Kościoła prawosławnego były coraz słabsze, na rzecz pozostającego w unii z Rzymem Kościoła greckokatolickiego. Eparchia przemyska, w granicach której leżały Bieszczady, przyjęła unię w 1692 roku i fakt ten doprowadził do silnych przeobrażeń stosunków religijnych na omawianym obszarze. Wszystkie cerkwie prawosławne przyjęły unię i odąd zarówno dawne jak i nowo powstające cerkwie były obiektami greckokatolickimi. Prawosławie odrodziło się dopiero po drugiej wojnie światowej, kiedy to powstała prawosławna diecezja przemysko-nowosądecka z siedzibą w Nowym Sączu.

Celem tego artykułu jest przedstawienie dziedzictwa religijnego regionu bieszczadzkiego, jako czynnika umożliwiającego rozwój turystyki religijnej i kulturowej w Bieszczadach. Szczególny nacisk położono na funkcjonujące w Bieszczadach katolickie ośrodki pielgrzymkowe oraz zachowaną tutaj, unikatową nie tylko w skali Polski, ale i Europy, dawną architekturę cerkiewną, stanowiącą wielkie i nie w pełni jeszcze wykorzystane bogactwo regionu (Ryc. 1). Ze względu na uwarunkowania historyczne i związki z regionem bieszczadzkim w niniejsze rozważania włączono Sanok, leżący geograficznie już poza Bieszczadami.

Istotnym motywem podjęcia wszelkich form turystyki określanej mianem religijnej jest zawsze motyw religijny, któremu mogą oczywiście towarzyszyć inne cele. Tak więc u podstaw turystyki religijnej muszą znajdować się dwa wzajemnie oddziałujące na siebie elementy – obiekty o charakterze sakralnym i osoby zainteresowane ich odwiedzaniem z przyczyn religijnych. Wśród obiektów sakralnych taką rolę pełnią przede wszystkim sanktuaria – miejsca święte przyciągające wiernych ze względu na jakąś szczególną przyczynę pobożności: cudowny obraz, figurę, ważne wydarzenie religijne czy grób świętego. W szerszej perspektywie dziedzictwo religijne może stanowić przedmiot zainteresowań turystyki kulturowej i może być skierowane także do ludzi, dla których istnienie sacrum miejsca nie stanowi samo w sobie zasadniczej wartości i nie przesądza o potrzebie czy konieczności wyjazdu do miejsc mocno religijnie nacechowanych. Dziedzictwo religijne ma także wartości uniwersalne, ogólnokulturowe i jako takie może być atrakcyjne dla znacznie szerszego kręgu odbiorców. Religia jest bowiem jednym z podstawowych wyznaczników cywilizacji i kultury. Ślady religijnej działalności człowieka znajdują wyraźne odzwierciedlenie w przestrzeni, a zachowane materialne obiekty kultu są świadectwem życia danej społeczności. Z wielu powodów mogą one być interesujące dla kolejnych pokoleń, będąc zapisem nie tylko norm estetycznych obowiązujących w danym czasie i danym miejscu, ale również pewnych preferencji etycznych. Poznawanie i odczytywanie bogactwa, jakie niesie ze sobą dziedzictwo religijne, może stanowić ważny czynnik rozwoju szeroko pojętej turystyki.

Ryc. 1. Sanktuaria katolickie i zabytkowe cerkwie w Bieszczadach (stan na 2009 r.).

Fig. 1. Catholic pilgrimage places and old Greek Orthodox churches in Bieszczady (state on 2009).

Krajobraz sakralny Bieszczadów kształtowany był przez wieki głównie przez trzy wyznania: rzymskokatolickie, prawosławne (później greckokatolickie) oraz mojżeszowe. Wznoszone przez nich świątynie i obiekty kultu w zasadniczym stopniu decydują o dzisiejszym potencjale związanym z dziedzictwem religijnym tego regionu. Istotny, niestety bardzo negatywny wpływ na stan zachowania tego krajobrazu, miały uwarunkowania polityczne. Na skutek eksterminacyjnej polityki Niemiec hitlerowskich niemal całkowicie została wymordowana miejscowa ludność żydowska, po której pozostały jedynie nieliczne ślady w postaci dawnych synagog czy cmentarzy. Z kolei prześladowania Kościoła greckokatolickiego po II wojnie światowej doprowadziły do zamknięcia lub zmiany sposobu użytkowania wielu cerkwi, a w konsekwencji do nieodwracalnego zniszczenia znacznej części tego wyjątkowego dziedzictwa kulturowego. Dlatego tym ważniejsze są podejmowane w ostatnim czasie działania zmierzające do promowania i ochrony krajobrazu kulturowego Bieszczadów i świadomego zainteresowania nim potencjalnych turystów.

Katolickie ośrodki pielgrzymkowe

Po II wojnie światowej zaszły istotne zmiany w stosunkach narodowościowych i wyznaniowych ludności zamieszkującej Bieszczady. Na skutek akcji wysiedleńczych i osadniczych zaczęła tutaj dominować ludność wyznania katolickiego, a grekokatolicy stali się wyraźną mniejszością. Zmiany te odbiły się także w strukturze miejsc pielgrzymkowych omawianego regionu. Zniszczono wiele greckokatolickich ośrodków kultu, w tym najbardziej znane w Bieszczadach sanktuarium w Łopience, przyciągające od wieków rzesze pielgrzymów. Obecnie wszystkie sanktuaria funkcjonujące w Bieszczadach są sanktuariami katolickimi. Uwzględniając rangę ośrodka i zasięg jego oddziaływania, w omawianym regionie znajduje się jedno sanktuarium regionalne w Jasieniu i trzy o zasięgu lokalnym: w Sanoku, Zagórze i Polańczyku. Pod względem administracji Kościoła katolickiego Bieszczady należą do archidiecezji przemyskiej, w której najważniejszym ośrodkiem pątniczym jest położona w sąsiedztwie, ale poza Bieszczadami, Kalwaria Paławska. Także siedziba metropolity, zarówno katolickiego jak i greckokatolickiego, leży poza obszarem Bieszczadów – w Przemyślu. Oddalenie od głównych centrów diecezji ma z pewnością niekorzystny wpływ na rozwój bieszczadzkich sanktuariów i siłę ich oddziaływania.

Stawiając pytanie o rolę wyżej wymienionych sanktuariów w rozwoju turystyki religijnej należałoby zastanowić się jakie grupy pielgrzymów mogą one przyciągnąć i co mogą im zaferować. Pielgrzym szuka bowiem w sanktuarium kontaktu z Bogiem, ale z jakiegoś powodu wybiera to, a nie inne miejsce. Czynnikiem przyciągającym do ośrodków kultu może być przykładowo: sława miejsca,

czczony w nim wizerunek, doznawane tutaj łaski czy odbywające się nabożeństwa. Wszystkie wspomniane sanktuaria bieszczadzkie posiadają łaskami słynące obrazy Maryi, jednak w Jasieniu skradziony oryginał ikony zastąpiono kopią. Znaczącym walorem sanktuariów w Zagórzu i Sanoku jest kilkunastoletnia historia tych ośrodków. Tradycja łączy początki sanktuarium w Zagórzu z osobą króla Kazimierza Wielkiego, który przed wyprawą na Ruś miał tutaj doznać objawienia Matki Bożej. Matka Boża obiecała królowi pomoc i jednocześnie domagała się zbudowania w tym miejscu kaplicy. Po zwycięskim powrocie władca ofiarował obraz Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, który umieszczono w nowo powstałej kaplicy. Tradycja ta została spisana w XVII w., choć sam wizerunek jest późnogotycki i datowany na lata 30. wieku XVI (Sołjan 2002). Z kolei źródła kościelne potwierdzają silny kult obrazu w XVII wieku. Był on wówczas wymieniany wśród najbardziej znanych wizerunków w Polsce przedrozbiorowej, m.in. w poetyckim dziele M. Krasuckiego *Regina Poloniae augustissima Irgo Mater Dei Maria in Regno Polonorum beneficenta prodigiosarum imagium* wydanym w Kaliszu w 1669 r. W 1745 r. biskup przemyski Hieronim Waclaw Sierakowski nazwał obraz „łaskami słynącym”. W 1750 r. biskup erygował w Zagórzu odrębną parafię i zalecił spisywanie łask doznanych za przyczyną czczonego wizerunku. W tym czasie zdobyło go już ok. 180 wotów (Nowakowski 1902). Źródła parafialne informują, że w uroczystościach odpustowych, obok katolików, licznie brali udział także grekokatolicy. Przybywali tu pielgrzymi z Czech i Moraw. Kult obrazu potwierdzają też teki P. Żegoty i dzieło Nowakowskiego z początku XX w.¹, chociaż Zagórz nie był już wówczas znaczącym ośrodkiem pielgrzymkowym (Sołjan 2002). Przyczyn osłabienia kultu można zapewne szukać w peryferyjnym położeniu ośrodka, na terenach słabo zagospodarowanych i wśród przeważającej ludności grekokatolickiej. Współcześnie obserwuje się wyraźne ożywienie kultu, czego wyraźnym potwierdzeniem jest koronacja obrazu w dniu 1 lipca 2007 r. W latach 1966–1973 spisano 430 łask doznanych za wstawiennictwem Matki Boskiej z zagórskiego wizerunku. Składane też są liczne wota, obecnie jest ich ponad 300. Wydaje się, że sanktuarium w Zagórzu, przy odpowiedniej promocji i aktywności duszpasterskiej, może stać się jednym z ważniejszych miejsc pielgrzymkowych archidiecezji przemyskiej, cieszącym się zainteresowaniem zarówno ze strony pielgrzymów z rodzimej diecezji jak i bieszczadzkich turystów.

Franciszkańskie sanktuarium w Sanoku przez wieki było lokalnym ośrodkiem kultu obrazu Matki Bożej Pocieszenia. Franciszkanie zostali sprowadzeni do Sanoka w 1377 r., a początki kultu obrazu datowane są na koniec XVI w. Pierwsza wzmianka o czczonym wizerunku pochodzi z 1698 r. W 1782 r. franciszkanie

¹ Teki P. Żegoty, Biblioteka Jagiellońska, rkps 5362. Są to luźne notatki sporządzone przez autora na temat cudownych obrazów Pana Jezusa i Matki Bożej w Polsce; Nowakowski W. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej, wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne, Kraków 1902.

wydrukowali książeczkę o obrazie, świadectwem kultu były też liczne wota. Późniejsze wydarzenia, zwłaszcza zabory i pożary kościoła doprowadziły do prawie całkowitego zaniku kultu. Zaczął on odradzać się dopiero w latach 50. XX w., kiedy to w 1954 r. odrestaurowany obraz uroczyscie wprowadzono do kościoła i umieszczono w głównym ołtarzu. Dwa lata później Sekretariat Episkopatu Polski nadał świątyni drugi tytuł: Matki Bożej Pocieszenia. W 1969 r. przy kościele utworzono parafię. Od tego czasu podjęto wiele inicjatyw mających na celu rozwój ośrodka, m.in. uroczyste obchody 400-lecia kultu obrazu w 1996 r., procesje z kopią obrazu wokół rynku, procesje różańcowe, a od 2004 r. Ekumeniczne Drogi Krzyżowe odbywające się w Wielki Piątek. W 2005 r. arcybiskup metropolita przemyski Józef Michalik wydał oficjalny dekret ustanawiający przy kościele Podwyższenia Krzyża Świętego i Matki Bożej Pocieszenia sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia Pani Ziemi Sanockiej (<http://franciszkanie.esanok.pl>; <http://www.franciszkanie.pl>). Sanktuarium przyciąga pielgrzymów przede wszystkim z samego Sanoka i okolic, i trudno przypuszczać, że w przyszłości stanie się ono miejscem docelowym dla pielgrzymów z innych regionów Polski. Na pewno jednak może stać się miejscem odwiedzanym przez grupy oazowe, rekolekcyjne i pielgrzymkowe przebywające w pobliskich górach czy przejeżdżające przez Sanok.

Głównym obiektem kultu w sanktuarium w Polańczyku jest ikona Matki Bożej Łopieńskiej. W 1948 r. decyzją biskupa przemyskiego Franciszka Bardy w Polańczyku utworzono parafię rzymskokatolicką. Na potrzeby świątyni zaadoptowano opuszczoną cerkiew greckokatolicką. Ikona Matki Bożej Łopieńskiej do 1947 r. znajdowała się w cerkwi p.w. św. Paraskewy w Łopience i od wieków była najbardziej czczoną ikoną w Bieszczadach. Na kilkudniowy odpust lipcowy przybywali pielgrzymi obrządku wschodniego i łacińskiego, nie tylko z najbliższych okolic, ale i Czech, Węgier i Moraw. Ikonograficznie jest ona kopią cudownej ikony Matki Bożej Werchrackiej, czczonej w klasztorze bazylikańskim w Monastyrzu koło Werchraty, a po kasacie klasztoru przez władze austriackie w 1806 r. przeniesionej do monasteru w Krechowie. Początki kultu w Łopience przypadają na XVII w., kiedy to ikona miała nagle pojawić się na lipie. Kilkakrotne próby przeniesienia wizerunku do pobliskiej cerkwi w Terce nie powiodły się, gdyż woły wiozące wóz z ikoną za każdym razem kłękały i nie chciały dalej iść. Odczytano to jako wolę Bożą i ikonę pozostawiono w Łopience, najpierw w małej kapliczce, a następnie w zbudowanej cerkwi. W latach 1946–47 Łopienka podzieliła tragiczny los wielu miejscowości bieszczadzkich. Na mocy układu z 1944 r. pomiędzy PKWN a rządem USRR o repatriacji m.in. obywateli narodowości ukraińskiej rozpoczęły się masowe przesiedlenia ludności. Mieszkańcy Łopienki zostali całkowicie wysiedleni, a wieś stopniowo popadała w ruinę i ostatecznie przestała istnieć. Ikonę przed zniszczeniem uratował katolicki ksiądz, który przeniósł ją do Polańczyka. Powstało tutaj Sanktuarium Matki Dobrej Miłości, a ikona została koronowana w 1999 r. Wcześniej korony te poświęcił papież Jan Paweł II. Choć kult iko-

ny w nowym miejscu rozwija się, to jednak Polańczyk nie jest już tak znanym miejscem pielgrzymkowym jak przedwojenna Łopienka. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy na pewno należy wymienić masowe powojenne wysiedlenia ludności greckokatolickiej z regionu Bieszczadów i prześladowania Kościoła greckokatolickiego, który swą osobowość prawną odzyskał dopiero w 1992 r. Innym powodem może być stosunkowo słaba promocja sanktuarium, gdyż nawet w samym Polańczyku nie ma tablic informacyjnych o sanktuarium. A przecież położenie sanktuarium w miejscowości uzdrowiskowo-sanatoryjnej i turystycznej jaką jest Polańczyk powinno sprzyjać jego rozwojowi. Tym bardziej, że kuracjuszami w licznych tutaj sanatoriach są często ludzie starsi, którzy mogą być zainteresowani turystyką religijną. Być może w przyszłości wzrośnie ranga ośrodka w Polańczyku, zwłaszcza w kontekście odradzającego się kultu w Łopience. W 1955 r. rozpoczęto bowiem starania o uratowanie cerkwi w Łopience, przerwane jednak po tragicznej śmierci głównego inicjatora tych działań, historyka sztuki, Olgierda Łotoczki. W 1978 r. decyzją Wydziału Kultury i Sztuki i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krośnie nakazano rozbiórkę obiektu. Jednak dzięki staraniom Akademickiego Klubu Turystycznego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej wyremontowano dawną cerkiew i obecnie służy ona jako filialny kościół katolicki pw. św. Paraskewii (Holly 2008). W ołtarzu głównym umieszczono kopię czczonej ikony. Od 2000 r. na odpusty do Łopienki znów przybywają pielgrzymi, a w miesiącach letnich grupy rekolekcyjne i młodzieżowe wypoczywające w Bieszczadach. Kościół nie ma na razie oficjalnego statusu sanktuarium, ale budzi coraz większe zainteresowanie wiernych. Wspólny wysiłek podjęty przez duszpasterzy sanktuarium w Polańczyku i kościoła w Łopience z pewnością mógłby zaowocować rozwojem ruchu pielgrzymkowego do tych miejsc.

Najbardziej znanym sanktuarium bieszczadzkiem jest sanktuarium Matki Bożej Bieszczadzkiej w Ustrzykach Dolnych (dzielnica Jasień). Powstało ono w 1968 r., kiedy to uroczystie intronizowano w miejscowym kościele cudowną ikonę Matki Bożej z Rudek. W 1971 r. parafię powierzono księżom michalitom. W Rudkach kult potwierdzony był już w XVII w., a w 1727 r. biskup Aleksander Fredro oficjalnie ogłosił cudowny charakter ikony. Do tego miejsca pielgrzymowali polscy królowie: Jan Kazimierz, Michał Korybut Wiśniowiecki i dwukrotnie Jan III Sobieski. W 1946 r., kiedy Rudki znalazły się w Związku Radzieckim, dawny proboszcz tamtejszej parafii – ksiądz Michał Wojtaś, pomimo sprzeciwu władz radzieckich, potajemnie przywiózł ikonę do Polski (Szpara 1996). Władze kościelne wyznaczyły sanktuarium w Jasieniu dwa zasadnicze cele: z jednej strony miało ono integrować nową – tworzącą się po drugiej wojnie w Bieszczadach – wspólnotę, a z drugiej Matka Boża Bieszczadzka miała stać się „Matką wszystkich wypędzonych i przesiedlonych z Ojczyzny”. Kult obrazu w nowych warunkach zaczął się szybko rozwijać, obejmując swym zasięgiem całe Bieszczady i jedno-

cząc wokół czczonego wizerunku miejscową, mocno zróżnicowaną społeczność (Sołjan 2002). Nie przerwała go nawet kradzież ikony w 1992 r. i do dziś czczona jest tutaj jej kopia.

Celem turystyki religijnej mogą być też miejsca związane z pobytem i działalnością dostojników i hierarchów Kościoła. W Bieszczadach upamiętniono przymusowy pobyt prymasa kard. Stefana Wyszyńskiego, zesłanego tutaj przez władze komunistyczne. W klasztorze sióstr nazaretanek w Komańczy ks. kardynał spędził ponad rok, od października 1955 r. do października 1956 r. Wtedy napisał słynne Jasnogórskie Śluby Narodu, wypowiedziane w jego imieniu na Jasnej Górze w 1956 r. Celę klasztorną, w którym mieszkał kard. Wyszyński, siostry udostępniły zwiedzającym. Co roku, zwłaszcza w miesiącach wakacyjnych, do położonego w leśnym zaciszu klasztoru przybywa wiele grup pielgrzymkowych i indywidualnych turystów. Z regionem bieszczadzkiem silnie związany był papież Jan Paweł II, który wielokrotnie organizował tutaj wycieczki w góry. Przed śmiercią Papież wyraził życzenie, że chciałby jeszcze odwiedzić dwa miejsca – obydwa w Bieszczadach². Nie podał jednak ich nazwy. Aktualnie trwają prace nad wytyczeniem i oznakowaniem Bieszczadzkiego Szlaku Papieskiego, stanowiącego część górskich szlaków Jana Pawła II. Pierwszy odcinek szlaku otwarto w Zagórz 3 maja 2007 r. Jan Paweł II był Honorowym Obywatel Gminy Zagórz i często tu rozpoczął lub kończył bieszczadzkie wędrowanie. Inicjatorami szlaku są Gmina Zagórz i Fundacja Szlaki Papieskie z Krakowa. Ciekawą inicjatywą zrealizowaną w Bieszczadach jest również utworzone w Myczkowcach, w Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas Diecezji Rzeszowskiej, Centrum Kultury Ekumenicznej im. Jana Pawła II. Jest to park miniatur prezentujących drewniane obiekty sakralne pogranicza polsko-ukraińsko-słowackiego. Na powierzchni 0,8 ha, na 10 wzgórzach, ustawiono 140 makiet kościołów i cerkwi, wykonanych w skali 1:25, pokazujących bogactwo i różnorodność stylów architektury sakralnej. W ramach turystyki religijnej i kulturowej zainteresowanie mogą budzić też cenne zabytkowe obiekty architektoniczne związane z wyznaniem rzymskokatolickim, przykładowo ruiny dawnego klasztoru karmelitów w Zagórz, dawna kaplica dworska w Średniej Wsi (obecnie kościół Narodzenia NMP) będąca najstarszą drewnianą świątynią katolicką w Bieszczadach czy najstarszy kościół murowany w Lesku z 1539 r.

² Informację taką podaje abp M. Mokrzycki w książce: Mokrzycki M., Grysiak B. Najbardziej lubił wtorki. Opowieść o życiu codziennym Jana Pawła II. Wyd. M, Kraków 2008.

Dawna architektura cerkiewna

Przedmiotem zainteresowań turystyki kulturowej z pewnością mogą być bieszczadzkie cerkwie. Pomimo, iż większość z nich została zniszczona, a wśród ocalałych tylko niewielki odsetek należy do grekokatolików lub prawosławnych, są one wymownym świadectwem przeszłości tych ziem i ich mieszkańców. A trzeba przypomnieć w tym miejscu, że od czasów ciągłego osadnictwa aż do II wojny światowej w omawianym regionie dominowała ludność obrządku wschodniego, początkowo prawosławna, a po 1692 r. grekokatolicka. Ze względu na walory historyczne oraz unikatowy charakter należy uznać dawne obiekty cerkiewne za znaczące obiekty dziedzictwa kulturowego, nie tylko w skali Polski, ale i całej Europy. W okresie międzywojennym w Bieszczadach funkcjonowało ponad 150 grekokatolickich cerkwi. Wznoszono je w prawie każdej miejscowości już w momencie jej zakładania. Pierwsze cerkwie powstały, prawdopodobnie jeszcze w czasach ruskich, w okolicach Sanoka i Zagórza, jednak nie zachowały się na ten temat żadne przekazy źródłowe (Czajkowski 1994). Najstarsze istniejące źródła wymieniają cerkwie w: Olchowcach (1440 r.), Berezce (1444 r.) i Olszanicy (1447)³. Cerkiewna sieć parafialna zasadniczo ukształtowała się w Bieszczadach w XVII w. i przetrwała do połowy XX w. Katastrofalne w skutkach okazały się działania władz państwowych i lokalnych w latach 40. i 50. XX w., w wyniku których większość grekokatolickich świątyń została rozebrana lub też nieużytkowane stopniowo zamieniały się w ruiny. Udało się uratować przede wszystkim te obiekty, które zamieniono na kościoły katolickie. Obecnie spośród kilkudziesięciu zachowanych w Bieszczadach przedwojennych cerkwi jedynie cerkwie w Ustrzykach Dolnych, Wielopolu, Rzepedzi, i Komańczy pełnią nadal funkcję świątyń grekokatolickich, przy czym w Komańczy cerkiew powstała z przeniesionej, mocno już podupadającej, cerkwi ze wsi Dudyńce. Sześć dawnych świątyń przekazano Kościołowi Prawosławnemu: w Komańczy, Dziurdziowie, Sanoku, Szczawnem, Morochowie i Turzańsku. Cerkiew w Sanoku jest cerkwią katedralną prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej. Natomiast z pozostałych obiektów 34 są kościołami katolickimi (Tab. 1)⁴. Dawne cerkwie reprezentują różne style i formy architektoniczne. Wśród nich można wyróżnić: popularne w przeszłości cerkwie w stylu bojkowskim, cerkwie wschodniołemkowskie oraz budowane w początkach XX w. cerkwie w narodowym stylu ukraińskim. Wiele jest też obiektów bezstylowych. Jedną z najcenniejszych i najstarszych cerkwi bieszczadzkich jest cerkiew w Smol-

³ W XV w. były to oczywiście cerkwie prawosławne.

⁴ W Rejestrze zabytków nieruchomości została wpisana cerkiew grekokatolicka w Dwerniku, obecnie kościół rzymskokatolicki (Nr i data rejestracji: A-707 z 25.05.1972 r.). Ponieważ jest to obiekt nowy pod względem architektonicznym, do którego budowy użyto materiału pochodzącego z rozebranej cerkwi w Lutowiskach, nie został on uwzględniony w niniejszym opracowaniu (Źródło: Rejestr zabytków nieruchomości, www.kobidz.pl).

niku nad Sanem, jedyna zachowana w Bieszczadach cerkiew bojkowska. Cerkwie bojkowskie charakteryzowały się układem trójdzielnym, z najwyższą i najszerzą nawą. Były to budowle bezwieżowe, ewentualnie z niską wieżą, wznoszone na planie kwadratu lub prostokąta. Każdą z części pokrywał oddzielny dach namiotowy. Świątynię z zewnątrz otaczały podcienia zw. sobotami. Ten ostatni element prawdopodobnie został zapożyczony z drewnianej architektury kościelnej (Brykowski 1994 a, 1995). Cerkiew w Smolniku wzniesiono w 1791 r. na wzgórzu, w centrum ówczesnej wsi. W 1944 r. wieś włączono do Związku Radzieckiego. Powróciła do Polski w 1951 r. Jednak całą ludność wysiedlono, a domy zburzono. Jedynym ocalałym obiektem była cerkiew. Po wyremontowaniu w 1973 r. przekazano ją jako kościół filialny rzymskokatolickiej parafii w Lutowiskach. We wnętrzu świątyni zachowała się ikona Matki Bożej Wniebowziętej z 1748 r. oraz XVIII-wieczna ścienna polichromia figuralna z przedstawieniami starotestamentowych proroków (Kryciński 1991). Do cerkwi przylegał cmentarz, niestety do czasów współczesnych przetrwały tylko cztery nagrobki. Osiemnastowieczny rodowód posiada też cerkiew w Równi, uważana za najpiękniejszą cerkiew w Bieszczadach. Jest to budowla zrębowa, trójdzielna, kopułowa. Szerszą nawę pokrywa ośmiopłocowa kopuła. Ciekawym rozwiązaniem architektonicznym jest kaplica górna nad babińcem. Przez otwór w ścianie można było zobaczyć stąd ikonostas i wnętrze cerkwi (Potocki 1993). Obecnie w ołtarzu głównym znajduje się kopia cudownej ikony Matki Bożej Łopieńskiej. Pozostałe bieszczadzkie osiemnastowieczne cerkwie powstawały głównie pod koniec tego wieku i w większości mają one bardzo prostą bryłę, najczęściej przykrytą dachem kalenicowym. Formą architektoniczną wyróżniają się cerkwie wschodniołemkowskie, znajdujące się w dolinie Osławy, w Rzepedzi, Szczawnem i Turzańsku. Cerkwią wschodniołemkowską była też cerkiew w Komańczy, spłonęła jednak w 2006 r. Typ wschodniołemkowski ukształtował się na pograniczu Łemkowszczyzny i Bojkowszczyzny. Cerkwie wznoszone w tym stylu są trójdzielne, drewniane, zrębowe; przy czym zręby nawy, prezbiterium i babińca mają jednakową wysokość. Jednokalenicowy dach przykrywa wszystkie trzy części budynku. W obrębie cerkwi wschodniołemkowskich wyróżnia się dwa warianty: wieżowy i bezwieżowy. Drewniane cerkwie w Dolinie Osławy reprezentują ten ostatni wariant. Wieże zostały tutaj zastąpione przez baniaste, pozorne wieżyczki sygnaturowe (Brykowski 1994 b). Cerkiew w Turzańsku została wzniesiona na planie krzyża, po obu stronach prezbiterium umieszczono zakrystie. Należy do nielicznych w Polsce cerkwi pięciokopułowych. Obok cerkwi wznosi się trójkondygnacyjna dzwonnica z 1817 r., najwyższa tego typu budowla w polskich Karpatach i najstarsza na Łemkowszczyźnie. We wnętrzu zarówno cerkwi w Turzańsku jak i w Rzepedzi zachowały się dawne ikonostasy. Typ wschodniołemkowski reprezentuje też cerkiew w Radoszycach, jednak tutaj mamy do czynienia z odmianą północną – wieżową. Nad babińcem wznosi się niska wieża słupowo-ramowa (Szałankiewicz 1998). Rodzący się na początku XX w. narodowy ruch

ukraiński miał znaczący wpływ także na budownictwo sakralne, dążąc do wypracowania własnego stylu podkreślającego narodową tożsamość. Powstające w tym czasie cerkwie nawiązywały swym wyglądem do cerkwi huculskich. Wznoszono je zazwyczaj na planie równoramiennego krzyża greckiego z centralną kopułą lub rzadziej na planie prostokąta z jedną lub trzema kopułami. Cerkwie takie zachowały się w: Hoszowie, Bystrem, Chmielu, Hoszowczyku. Reprezentatywnym przykładem narodowego stylu ukraińskiego jest jednokopułowa, zbudowana na planie krzyża greckiego, cerkiew w Hoszowie. Ciekawa jest historia jej budowy, bowiem do wybuchu II wojny mieszkańcom wsi udało się postawić tylko ściany świątyni. Podczas okupacji Niemcy urządzili w niej magazyn amunicji. Kiedy Hoszów znalazł się w granicach ZSRR ówczesni mieszkańcy dokończyli wznoszenie cerkwi, która służyła im do czasu powrotu miejscowości do Polski w 1951 r. Później stała opuszczona do 1976 r., kiedy to zaadoptowano budynek na potrzeby kościoła katolickiego.

W niektórych cerkwiach zachowało się dawne wyposażenie świątynne. Szczególnie cenne są ikonostasy, obecne m. in. w Morochowie, Rabem, Czarnej, Szczawnem, Sanoku. Dla osób zainteresowanych sztuką cerkiewną godne polecenia jest też Muzeum Ikon na zamku w Sanoku, z największą w Europie kolekcją ikon karpackich.

Dawne cerkwie bieszczadzkie, poza walorami historycznymi i kulturowymi, wyróżniają się jeszcze wyjątkowymi walorami krajobrazowymi. Pomimo, iż nie były dziełem wielkich artystów, a raczej lokalnych budowniczych, urzekają harmonijnym wkomponowaniem w otaczające je środowisko przyrodnicze. Położone na wzgórzu, w sąsiedztwie starego drzewostanu, do dzisiaj stanowią enklawy sprzyjające zadumie i refleksji. Dla wielu współczesnych turystów może to stanowić dodatkowy czynnik zachęcający do ich odwiedzenia. Aby jednak uczynić zachowane obiekty cerkiewne przedmiotem większego zainteresowania turystów konieczna wydaje się być intensyfikacja stosownych działań ze strony władz samorządowych i kościelnych. Wprawdzie wiele z nich znajduje się na szlaku architektury drewnianej, jednak często są one źle oznakowane, brakuje też tablic informacyjnych na temat obiektu. Problem stanowi też dostępność obiektów dla przeciętnego turysty, gdyż poza godzinami nabożeństw są one na ogół zamknięte. Istotnym problemem jest również stan zachowania niektórych cerkwi wymagających natychmiastowego remontu czy renowacji.

Tabela 1. Zabytkowe cerkwie greckokatolickie w Bieszczadach (stan na 2009 r.).
Table 1. The Old Greek Orthodox churches in Bieszczady (state on 2009).

Miejscowość <i>Locality</i>	Pierwotne przeznaczenie obiekту <i>Former destina- tion of the object</i>	Obecne przeznaczenie obiekту <i>Present destination of the object</i>	Rok budo- wy cerkwi <i>Year of foundation</i>	Budulec, styl obiektu <i>Material, style</i>	Uwagi <i>Remarks</i>
-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Baligród	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	nieużytkowana, prace remontowe <i>not used, restoration works</i>	1829	murowana, obok cerkwi dzwonnica <i>brick, bell tower beside church</i>	w 2005 r. cerkiew przekazano Stowarzyszeniu Ratowania Cerkwi w Baligródzie, powst. w 2004 r. <i>in 2005 transferred to Society for Saving the Church in Baligród, which was created in 2004</i>
Bandrów	Cerkiew gre- ckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1825, re- mont 1882 restoration in 1882	drewniana <i>wooden</i>	przeniesiona z Jasienia w 1974 r. <i>moved from Jasień in 1974</i>
Brzegi Dolne	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1844	drewniana <i>wooden</i>	
Bereznica Wyżna	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1830	drewniana, z wolnostojącą słupową dzwonnica <i>wooden, with separate bell-tower</i>	fragmenty ikonostasu z XVII -wiecznymi ikonami <i>parts of iconostas with 17th century icons</i>

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Bystre k. Michniowca	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	nieużytkowana <i>Not used</i>	1902	drewniana, styl narodowy ukraiński <i>wooden, Ukrainian national style</i>	
Chmiel	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1906	drewniana styl narodowy ukraiński <i>wooden, Ukrainian anti-national style</i>	
Czarna	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1834	drewniana, klasycystyczna <i>wooden, classicistic</i>	zachowany ikonostas <i>iconostas preserved</i>
Czaszyn	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1835	murowana <i>brick</i>	
Dziurdziów	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1899	murowana <i>brick</i>	
Górzanka	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1838	drewniana <i>wooden</i>	fragmenty ikonostasu z pocz. XX w. <i>parts of iconostas from 20th century</i>
Hoszowczyk	cerkiew grecko- katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1926	drewniana, narodowy styl ukraiński <i>wooden, Ukrainian national style</i>	

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Hoszów	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1948	drewniana, styl narodowy ukraiński <i>wooden, Ukrainian national style</i>	
Jatowe	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1903	drewniana <i>wooden</i>	
Komańcza	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna od 1963 r. <i>Orthodox church since 1963</i>	1805	drewniana, typ wschodniolemkowski <i>wooden, East-Lemko style</i>	cerkiew spalona w 2006 r. <i>burned down in 2006</i>
Komańcza	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	1802; rekonstrukcja 1985-88	drewniana, styl ukraiński <i>wooden, Ukrainian style</i>	rekonstrukcja drewnianej cerkwi z 1802 r. przeniesionej ze wsi Dudyńce; w dolnej murowanej części świątyni mieści się Muzeum Lemkowskie <i>reconstruction of wooden church from 1802, moved from Dudyńce village, in bottom brick part there exists Lemko Museum</i>
Krościenko	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1794	drewniana <i>wooden</i>	
Łopienka	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1757 r.	muruwana <i>brick</i>	kościół filialny parafii w Górzance <i>church belonging to the parish in Górzanka</i>

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Łukowe	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1828	murowana <i>brick</i>	
Michniowiec	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1863	drewniana <i>wooden</i>	
Monasterzec	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1820	drewniana <i>wooden</i>	
Morochów	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1837	drewniana <i>wooden</i>	ikonostas z I poł. XIX w. <i>iconostas from 1st half of 19th century</i>
Myczkowce	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1911	murowana <i>brick</i>	
Myczków	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1900	murowana <i>brick</i>	
Olszanica	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1900 lub 1923	murowana <i>brick</i>	

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Orelec	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1759	drewniana <i>wooden</i>	
Polana	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1790	drewniana <i>wooden</i>	
Polańczyk	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1907	murowana <i>brick</i>	w kościele od 1949 r. cudowna ikona MB Łopieńskiej <i>since 1949 miraculous icon of Łopieńska Holy Mother</i>
Rabe k. Ustrzyk Dolnych	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1858	drewniana <i>wooden</i>	Ikonoostas <i>iconostas</i>
Radoszyce	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1868	drewniana, typ łemkowski <i>wooden, Lemko style</i>	ikonostas z II poł. XIX w. <i>iconostas from 2nd half of 19th century</i>
Roztoki Dolne	cerkiew grecko-katolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1830	drewniana <i>wooden</i>	rozbudowana w 1983 r., ikona Matki Bożej z XVII w. <i>extended in 1983, icon of Holy Mother from 17th century</i>
Równia	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	I poł. XVIII w.	drewniana <i>wooden</i>	

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Rudenka	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1843	drewniana <i>wooden</i>	
Rzepedź	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	1824	drewniana, typ wschodniolemkowski <i>wooden, East-Lemko style</i>	ikonostas i polichromia z 1896 r. <i>iconostas and polychromy from 1896</i>
Sanok	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1774-89	murowana <i>brick</i>	cerkiew katedralna, ikonostas z II poł. XIX w. <i>cathedral orthodox church, iconostas from 2nd half of 19th century</i>
Sanok-Olchowce	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1844	drewniana, trzykopułowa <i>wooden, three domes</i>	częściowo zachowane wyposażenie z XVIII i XIX w. <i>equipment from 18th and 19th century partially preserved</i>
Smolnik n. Sanem	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1791	drewniana, typ bojkowski <i>wooden, Bojko style</i>	filia parafii w Lutowiskach <i>belongs to the parish in Lutowiska</i>
Smolnik n. Oslawą	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1806	murowana, trzykopułowa <i>brick, three domes</i>	ikonostas z pocz. XIX w., ołtarz główny z XIX w. <i>iconostas from the beginning of 19th century, main altar from 19th century</i>

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Stefkowa	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1840	drewniana <i>wooden</i>	ikonostas z I poł. XIX w. <i>iconostas from 1st half of 19th century</i>
Szczawne	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1888	drewniana w stylu wschodniołemkowskim <i>wooden, East-Lemko style</i>	ikonostas i polichromia figuralna z 1925 r. <i>iconostas and polychromy from 1925</i>
Turzańsk	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1803	drewniana, typ wschodniołemkowski, pięciopułowa <i>wooden, East-Lemko style, five copulas</i>	ikonostas z I poł. XIX w. <i>iconostas from 1st half of 19th century</i>
Ustianowa	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1792	drewniana <i>wooden</i>	
Ustrzyki Dolne	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	1847	murowana <i>brick</i>	
Ustrzyki Dolne-Strwiążek	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1838	murowana <i>brick</i>	
Wielopole	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	1939	murowana, z kopułą <i>brick, with dome</i>	fragment ołtarza z XVIII w. <i>part of altar from 18th century</i>

-1-	-2-	-3-	-4-	-5-	-6-
Zabrodzie	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1912-1923	muruwana <i>brick</i>	kopia ikony MB Łopieńskiej z XVIII w. <i>copy of icon of Łopieńska Holy Mother from 18th century</i>
Zagórz	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	cerkiew prawosławna <i>Orthodox church</i>	1836	muruwana <i>brick</i>	
Żłobek	Cerkiew greckokatolicka <i>Greek Orthodox church</i>	kościół rzymskokatolicki <i>Roman Catholic church</i>	1830	drewniana <i>wooden</i>	

Opracowanie własne na podstawie: A. Saładiak, 1993, Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, Warszawa.

Podsumowanie

Przedstawione w pracy dziedzictwo religijne z pewnością może przyczynić się do rozwoju turystyki religijnej i kulturowej w Bieszczadach, zwłaszcza w powiązaniu z innymi popularnymi tutaj formami turystyki. Wobec dużej atrakcyjności przyrodniczej regionu dziedzictwo religijne może stanowić uzupełnienie i dodatkową atrakcję dla osób zainteresowanych turystyką górską czy krajoznawczą. Świadczą o tym podjęte już działania pokazujące i promujące Bieszczady jako region naznaczony obecnością wielu kultur i religii. Poza omówionymi w tym artykule warto w tym miejscu jeszcze wymienić takie przedsięwzięcia jak: Ekomuzeum „Trzy kultury” w Lutowiskach, ścieżki przyrodniczo-historyczne w Bieszczadzkim Parku Narodowym czy przebiegający przez Bieszczady fragment szlaku chasydzkiego z synagogą w Lesku i zachowanymi kirkutami w Baligrodzie, Dynowie, Lesku i Ustrzykach Dolnych. Poznawanie dziedzictwa religijnego różnych społeczności ma jeszcze jeden, nie wspomniany wcześniej, bardzo istotny walor – uczy szacunku i tolerancji do tego co inne, odmienne, różne od własnej kultury

Literatura

- Brykowski R. 1994 a. Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i południowej części ziemi przemyskiej, W: Czajkowski J. (red.) Łemkowie w historii i kulturze Karpat, cz. II. Sanok, s.: 49–80.
- Brykowski R. 1994 b. Łemkowska architektura cerkiewna. W: Czajkowski J. (red.) Łemkowie w historii i kulturze Karpat, cz. II. Sanok, s.: 81–113.
- Brykowski R. 1995. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej, Warszawa.
- Budzyński Z. 1993. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku, t. 1. Przemyśl–Rzeszów.
- Czajkowski J. 1994. Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych). W: Czajkowski J. (red.) Łemkowie w historii i kulturze Karpat, cz. II. Sanok.
- Holly G. 2008. Krajobraz sakralny obszaru Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny (1850–2002). Praca doktorska wykonana w Zakładzie Geografii Religii IG i GP UJ, Kraków.
- Kryciński A. 1991. Cerkwie w Bieszczadach, Warszawa.
- Kunysz A. 1981. Przemyśl w dziejach i wczesnym średniowieczu, Przemyśl.
- Nowakowski W. (Wacław z Sulgostowa, kapucyn) 1902. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej, wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne, Kraków.
- Potocki A. 1993. Od źródeł Sanu do Otrytu. Informator turystyczny, Brzozów.
- Sałađiak A., 1993, Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, Warszawa.
- Sołjan I. 2002. Ośrodki kultu maryjnego w Karpatach Polskich (1772–1992), Kraków.
- Szałankiewicz D. 1998. Przemiany krajobrazu kulturowego we wschodniej części Beskidu Niskiego. *Peregrinus Cracoviensis*, t. 6, s.: 189–211.
- Szpara A. 1996. Bieszczadzkie sanktuarium maryjne. Losy cudownej ikony, Czaszyn.
- Strony internetowe: <http://franciszkanie.esanok.pl>, <http://www.franciszkanie.pl>, <http://www.lopienka.pl>, <http://zagorz.pl>

Summary

The Bieszczady region is ranked among the most attractive tourism destinations in Poland. In view of the growing popularity of the region as a tourist destination and considering the growing tourist movement in the Bieszczady, the region's cultural heritage based on its cultural diversity and different religions which have been present here is being gradually discovered. Over the past centuries, the sacred landscape of Bieszczady has been shaped by three religious groups: Roman Catholics, Eastern Orthodox (and later Uniate), and Jews. Churches and other landmarks connected with these religions determine the existing wealth of the region's religious heritage. The impact of political and historical circumstances is also of importance. As a result of persecutions of the Uniate Church after WWII many churches have been closed or used for purposes other than religious, which has led to the destruction of this unique cultural heritage, sometimes irreparably. Therefore recent activities to promote and protect the cultural landscape of Bieszczady and attract the informed interest of prospective tourists are of great importance. From the point of view of religious tourism, next to four Marian shrines, sites which were once visited by Karol Wojtyła and are now on the Papal Trail of John Paul II, as well as Komańcza where the Primate of the Millennium Cardinal Stefan Wyszyński was once detained, are potential pilgrim destinations. The region offers favourable conditions for summer Oasis religious youth groups and retreats in pilgrimage centres. A great wealth of interest for cultural tourism are Greek Catholic churches, including the only Boyko church which has survived in Poland and can be seen in Smolnik. However, apart from the Icon Trail in the San and Ośława valleys, many Greek Orthodox churches are still poorly signed and difficult to access by tourists, as they are closed outside of service hours. Despite these difficulties, the religious heritage of Bieszczady can certainly be a factor stimulating the development of tourism in the region, in particular when it is associated with other popular forms of tourism.